

ВОЛИНСЬКІ «ПРОСВІТИ» У БОРОТЬБІ ЗА НАЦІОНАЛЬНУ ІДЕЮ ТА УКРАЇНІЗАЦІЮ ПРАВОСЛАВНОЇ ЦЕРКВИ У 20-30-Х РОКАХ ХХ СТОЛІТТЯ: ПУБЛІЧНИЙ РЕЗОНАНС, ВИКЛИКИ ТА ПРОТИДІЇ

Стрільчук Л. В.

Із закінченням Великої війни, восени 1918 року Волинь постає у епіцентрі боротьби двох сусідніх народів за утвердження на цих територіях власної державності: новопосталі незалежні держави Україна та Друга Річ Посполита повели кровопролитну війну, переможцем із якої вийшла остання. То ж Західна Волинь, як і терени Західноукраїнської Народної Республіки, а також Західної Білорусі відійшли до складу Другої Речі Посполитої. Нова ж Польська держава ставила перед собою завдання встановлення та зміцнення контролю над українськими землями, що увійшли до її складу сподіваючись перетворити Другу Річ Посполиту у мононаціональну державу через здійснювану колонізацію і колонізацію. Тому логічно, що після вклучення до складу Польщі нових територій, 4 лютого 1921 року на території Західної Волині було утворено нову адміністративну одиницю – Волинське воєводство із центром у Луцьку. Фактично із цього моменту перед польською владою постало питання уніфікації політичного та культурного життя на новоприєднаних територіях із політичним та культурним життям Другої Речі Посполитої¹.

Для українців Волині та Галичини цей історичний період став непростим часом, адже не маючи власної державності, перед ними стояло складне завдання – збереження національної культури, мови, ідентичності. Особливо складною ситуація, у цьому сенсі, склалася на Волині, яка до початку Великої війни входила до складу Російської імперії, піддаючись русифікації, а національна свідомість населення та його рівень освіти були дуже низькими.

Інтелігенція Волині усвідомлюючи складність національного питання, особливе значення надавала Православній церкві, яка в умовах бездержавності могла б відігравати важливу роль у консолідації українців та збереженні національної мови. Проблема полягала у тому, що за період панування на теренах Волині російської влади та в умовах здійснюваної русифікації уся церковна верхівка перебувала під

¹ Стрільчук Л., Ярош Я. The societies «Prosvita» of Volhynia voivodeship in confrontation with the Polish authorities (1921 – 1934). *East European Historical Bulletin*, 2021, Issue 20, p. 128.

конторлем москвських патріархів і не поділяла поглядів українців щодо процесів українізації церкви.

Історично співпало так, що саме у цей період на Волині утверджуються та набувають все більшої популярності просвітянські ідеї, що були принесені у край з Галичини Українськими січовими стрільцями на чолі з Дмитром Вітовським. Утворення на Волині перших осередків «Просвіти» срияло поширенню української національної ідеї, відбувалася консолідація навколо «Просвіт» найбільш прогресивної та національно свідомої частини українського суспільства, тому не дивно, що саме волинські «Просвіти» стають на чолі руху за українізацію Православної церкви, яка у міжвоєнні десятиліття продовжувала залишатися одим із наймасовіших і найпотужніших засобів впливу на свідомість волинян. Адже за умов довготривалої відсутності будь-яких українських інституцій, значення церкви в суспільному житті на Волині було особливо вагомим.

Улас Самчук – знаний український письменник, характеризуючи значення Православної церкви у житті волинян, досліджуваного періоду, писав: «З церквою пов'язана ціле життя тутешньої людини, особливо в її ранніх роках. І не лише релігійне, а й передусім соціальне, громадське, культурне. Для селянської дитини, це було єдине місце, до вона відірвалася від нудної буденщини...»².

На відміну від сусідньої Галичини, Волинське воєводство суттєво різнилося релігійними вподобаннями мешканців: Волинь, тяжіла до проросійсько орієнтованої Православної церкви, а Луцьк, як воєводський центр, у досліджуваний період, був поліконфесійним містом. Польська влада розглядала релігію, як один із важливих засобів денационалізації українців на новоприєднаних землях. Польські владці закривали некатолицькі культурні установи або перетворювали їх на костьоли. Одразу після війни було закрито 111 церков, знищено – 50, а 150 – перетворено на костьоли. Погроми православних приходів стали масовим явищем. Так, до 1924 року було забрано від православних 500 церков і близько 20 тисяч гектарів церковної землі з господарськими будівлями³.

Подібними діями польська адміністрація прагнула збільшити кількість римо-католиків. За офіційними даними польської статистики, питома вага віруючих католицької церкви серед жителів Волинського воєводства збільшилася з 11,5% у 1921 році до 15,7% у 1931 році. Наприклад, за статистикою Луцької єпископської курії, католицьку віру

² Самчук У. На білому коні. *Дзвін*, 1993. № 2 – 3. С. 44.

³ Філіпович М. Роль Луцької «Просвіти» в українізації Православної церкви 1920 – 1930 рр. *Літопис Волині. Всеукраїнський науковий часопис. Заснований у 2001 р.* Число 26. 2022. С. 60.

щорічно приймало близько 3 400 віруючих⁴. Та не дивлячись ні на що більшість населення Волині сповідувала православну релігію (у 690 парафіях проживало 1,5 млн чоловік)⁵ [5].

І якщо на початку 1920-х років польська влада доволі толерантно поставилася до українського національно-церковного руху, то з часом позиція влади набуває більшої категоричності, а відносини між православними віруючими та польськими владцями у релігійному питанні усе більше загострюються. Рівненський дослідник історії Православної церкви міжвоєнного періоду В. Борщевич вважав що така ліберальна позиція польської влади стосовно процесів національно-культурного відродження на початку 20-х років ХХ століття, у першу чергу, пояснюється тим, що, дозволяючи обмежений розвиток українського церковного руху, польські владці «відвертали увагу українців від політичної боротьби, отримували змогу взяти під контроль проросійську верхівку Церкви та на конфесійному ґрунті тримати Волинське воєводство у ізоляції від більш національносвідомої, однак греко-католицької Галичини»⁶.

Після проголошення польської державності іще тривалий час правовий статус Православної церкви не було врегульовано. Фактично, впродовж перших повоєнних років Православна церква у Другій Речі Посполитій продовжувала бути підвладною московському патріархатові, а уся її вища ієрархія була цілком російською. Неприхована промосковська орієнтація православних ієрархів, звісно ж, не влаштувала польську владу, адже остання прагнула саме за допомогою церкви здійснити інтеграцію Волинського воєводства у польську державу⁷.

Поряд із цим, польською державною адміністрацією проводилася політика, що була спрямована на встановлення контролю над Православною церквою. У 1922 році було видано «Тимчасові правила про ставлення уряду Речі Посполитої до Православної церкви в Польщі», що фактично обмежували внутрішньо церковне життя православного населення. Також, під контролем влади були розвиток, діяльність навчальних закладів, де здобували освіту кандидати духовного сану, а також владою здійснювалося фінансове утримання тих закладів. Відкриття нових парафій та філій залежало від рішення

⁴ Кучерепа М., Давидюк Р. Волинське українське об'єднання (1931–1939 рр.) : монографія. Луцьк : Надстир'я, 2001. С. 111.

⁵ Борщевич В. Українське церковне відродження на Волині (20–40-ві рр. ХХ ст.) Луцьк : РВВ «Вежа» Волин. держ. ун-ту ім. Лесі Українки, 2000. С. 55.

⁶ Борщевич В. Українське церковне відродження на Волині (20–40-ві рр. ХХ ст.) Луцьк : РВВ «Вежа» Волин. держ. ун-ту ім. Лесі Українки, 2000. 254 с.

⁷ Стоколос Н. Г. Політика урядів міжвоєнної Польщі (1918 – 1939 рр.) щодо православної церкви й українців. *ВІЖ*. 2005. № 5. С. 61.

міністра віросповідань та народної освіти. Місця на вищі церковні посади мали погоджуватися з органами польської влади. Також, уряд мав право затверджувати, замінювати та усувати склад православного духовенства. Священиком Православної церкви міг стати лише чоловік що має польське громадянство і не був запідозрений в незаконній діяльності, власне, як уже йшлося вище, такі ж самі умови висувалися до учителів. Лише польське громадянство давало можливість українцям займати, у тому числі, посади у церковній ієрархії Православної церкви⁸.

Аналіз документів дозволяє стверджувати, що політика польської влади щодо Православної церкви формувалася та еволюціонувала протягом міжвоєнних десятиліть. І якщо у період націонал-демократів (1918–1926 роки) політика влади щодо православ'я не була чітко визначена, однак позиція націонал-демократів зводилася до того, що усі непольські нації, зокрема й українці, мають бути цілком підпорядкованими політичній, культурній і релігійній домінації поляків. А це означало, що Православна церква, як така, не вписувалася у доктрину релігійної політики польської держави⁹.

Одними із перших хто виступив за необхідність українізації Православної церкви стали лідери Волинської «Просвіти» А Річинський, І. Власовський, О. Цинкаловський. Уже з початку 20-х років ХХ століття у Волинському воєводстві розгортається масовий рух спрямований на українізацію Православної церкви, на чолі цього руху стали волинські «Просвіти». Останній факт викликав чимале занепокоєння польської державної адміністрації і змусував останню вживати більш рішучих заходів, щодо обмеження православ'я¹⁰. Адже національна церква не вписувалася в концепцію польської влади, щодо перетворення Другої Речі Посполитої на мононаціональну державу.

Дослідник волинської «Просвіти» Б. Савчук зауважує, що за час багатоговікового панування на Волині, поляки завдавали особливо багато кривд та утисків православній вірі прагнули обернути українське населення у католицтво¹¹. Схожою була політика і російської влади на теренах Волині, коли, практично уся церковна православна ієрархія була

⁸ Тичина І. Товариство «Просвіта» у боротьбі українізацію церкви. *Літопис Волині. Всеукраїнський науковий часопис*. Число 19. Луцьк, 2018. С. 88 – 90.

⁹ Тичина І. Християнська мораль і боротьба за українізацію церкви у діяльності волинських «Просвіт» 20-30-х років ХХ століття. *Старий Луцьк. Науково-інформаційний збірник*. Випуск XVI. Луцьк: «Терези», 2020. С. 114 – 115.

¹⁰ Стрільчук Л.В., Петрович В.В. Церковні з'їзди на Волині 20-30 рр. ХХ ст. *Волинський Благовісник: богословсько-історичний науковий журнал Волинської православної богословської академії Української Православної Церкви Київського Патріархату*. Луцьк: Видавництво Волинської православної богословської академії ЕΙΚΩΝ, 2016. № 4. С. 78 – 79.

¹¹ Савчук Б.П. Волинська «Просвіта» / Б.П. Савчук: монографія. – Рівне: «Ліста», 1996. – С. 83.

зрусифікована. Тому, після Великої війни, із потраплянням Волині в склад відродженої Польської держави, релігійне протистояння набуло особливої гостроти. У міжвоєнний період теренах Волинського воєводства, боротьба за національну Православну церкву розгорнулася у двох напрямках – за автокефалію та українізацію церкви¹².

Важливо зацентувати, що у Волинському воєводстві із 1 млн. 567 тис. населення 99,4% були православними. Проте уже у перші роки по завершенню Великої війни Православна церква на українських теренах, що опинилися під владою Другої Речі Посполитої все ще залишалася уламком церкви російської, а її керівні органи знаходилися за межами Польщі. За умов, що склалися православ'я гостро потребувало реорганізаційних змін, перебудови та адаптації свого життя до тогочасних умов. Окрім того, православне духовенство у більшості своїй було російським не тільки за національністю, а й за духом та переконаннями¹³.

Народ, в умовах бездержавності, особливо гостро потребував зрозумілої мови богослужіння, соборності устрою церкви, а ці прагнення наштовхувалися на супротив польської влади, що проявилось у закритті некатолицьких культових установ, або ж ще гірше, перетворення їх на костьоли. Одразу ж після закінчення війни, польською владою було закрито 111 Православних церков, повністю знищено – 50, а 150 – перетворено на костьоли¹⁴.

На думку волинської дослідниці просвітянського руху М. Філіпович, погроми православних приходів у 20-х роках ХХ стліття стали масовим явищем. Так, до 1924 року було забрано від православних 500 церков і близько 20 гектарів церковної землі з господарчими будівлями¹⁵. Згідно офіційних джерел польської статистики, кількість віруючих католиків поміж мешканців Волинського воєводства збільшилася з 11,5% у 1921 році до 15,7% у 1931 році. За статистикою Луцької єпископської курії, католицьку віру щорічно приймали близько 3400 осіб¹⁶.

Однак, більшість населення Волині, залишалися послідовними у своїй підтримці православної віри, у 690 парафіях проживало 1,5 млн.

¹² Тичина І. Християнська мораль і боротьба за українізацію церкви у діяльності волинських «Просвіт» 20-30-х років ХХ століття. *Старий Луцьк. Науково-інформаційний збірник*. Випуск XVI. Луцьк: «Терези», 2020. С. 114 – 115.

¹³ Сорока Ю. Романівський просвітянський осередок у 1920 – початку 1930-х років. *Науковий Вісник Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки. Серія: Історичні науки*. № 3 (328). Луцьк: Вежа, 2016. С. 55 – 56.

¹⁴ Філіпович М. Луцька «Просвіта». 1918 – 1935 рр. Луцьк: «Вежа», 2007. С. 130.

¹⁵ Там само. С. 131.

¹⁶ Кучерепа М., Давидюк Р. Волинське українське об'єднання (1931 – 1939 рр.). Луцьк: Надтир'я, 2001. С. 111.

осіб¹⁷. Саме ці терени стали ареною впертої боротьби за українізацію та автокефалію Православної церкви. Оскільки товариство «Просвіта» об'єднувало у своїх рядах найбільш прогресивну та освічену частину суспільства, саме тому, у цей час, волинські «Просвіти» стають на чолі руху за захист релігійних інтересів українців¹⁸.

Розгортання українського національно-церковного руху у Волинському воєводстві було викликано декількома причинами: з однієї сторони він став відповіддю на політику Російської православної церкви, котра десятиліттями спрямовувала свої зусилля на денационалізацію українців, а з іншої – національне церковне відродження на Волині пояснювалося зростанням національної свідомості, усвідомленням власної ідентичності волинян у роки Великої війни та у роки національно-визвольної боротьби українців¹⁹.

Українські церковні та громадські діячі Волині намагалися реалізувати на практиці модель, яка полягала у тому, що церква має бути українською за своїм національним характером, а її устрій – соборним. Особливо активно цю ідею пропагували луцька та володимирська «Просвіти». Такий стан речей міг би гарантувати широку участь мирян в управлінні та розвитку церкви²⁰. Ідеологом цього бачення був лідер церковного руху, відомий просвітянський діяч Волині Арсен Річинський²¹. Він зокрема вважав, що «...оскільки українці у Волинському воєводстві становлять переважну більшість, саме вони і мусять мати вирішальний голос у справах, що стосуються Православної церкви, незалежності, у якій державі існує ця церква»²².

У досліджуваній період волинські «Просвіти» активно сприяють відродженню діяльності церковних братств на теренах воєводства.

¹⁷ Віросповідання та національний склад населення північних-східних земель Польщі (на підставі переписів з дн. 30. IX. 1921 і 9. XII 1931 рр.). *Церква і нарід*. 1935. № 16. С. 471–479.

¹⁸ Стрільчук Л. Волинська «Просвіта» у міжвоєнний період: становлення, діяльність, заборона. *Товариство «Просвіта»: в обороні української ідентичності, духовності та культури (до 130-літнього ювілею) / Інститут релігієзнавства – філія Львівського музею історії елізи, Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України*: наук. ред. Орлевич І. Львів: Логос, 2019. С. 214–216.

¹⁹ Власовський І. Нарис історії Української Православної Церкви. В 4 т. Т.4. XX ст. ч. 2. К.: Либідь, 1998. С. 15 – 16.

²⁰ Стоколос Н. Г. Політика урядів міжвоєнної Польщі (1918 – 1939 рр.) щодо православної церкви й українців. *ВІЖ*. 2005. № 5. С. 61.

²¹ Петрович В., Петрович І., Пritулюк В. Громадсько-політична діяльність А. Річинського на Волині у 20-30-х роках ХХ століття. *Науковий вісник Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки. Серія історичні науки*. № 3 (328), 2016. С. 179.

²² Річинський А. Сучасний стан церковно-релігійного життя української людності в Польщі: доклад виголошений на українському православно-церковному з'їзді в Луцьку 5 – 6 червня 1927 року. Луцьк, 1927. С. 3 – 4.

Спільні зусилля братств та «Просвіт» були спрямовані на облаштування церков, опіку над цвинтарями, організацію спільних хорів і проведення різноманітних культурно-релігійних заходів²³.

Так, наприклад, перші спроби українізації Чесно-Хресного братства здійснено ще у 1920 році. За ініціативою тодішнього настоятеля Луцького собору о. О. Мількова у протоколі спільного засідання членів Братства і «Просвіти» від 17 квітня 1920 року було записано, що Луцьке братство «бажає культурно-просвітницький бік своєї діяльності доручити «Просвіті», даючи їй на це кошти, а разом з тим помешкання для її потреб»²⁴. З виїздом О. Мількова на Холмщину справа українізації пригальмувалась, однак, уже навесні 1922 року, коли просвітяни увійшли в склад ради Братства, цей процес розпочався з новою силою, скінчившись українізацією служби Божої у 1926 році. Головна проблема полягала у легалізації нового Статуту Братства польською владою, бо старий мав відверту антипольську спрямованість. Саме ці перші виступи привернули увагу широкого громадянства до справи Чесно-Хресного братства і поклали початок довготривалій боротьбі за нього, яка закінчилася перемогою у 1935 році²⁵.

Показовим прикладом протистояння польської влади і українського церковного руху на чолі із «Просвітою», є історія Свято-Троїцького собору у Луцьку, який польська влада в середині 20-х років ХХ століття намагалася передати римо-католикам. У відповідь на ці дії, Рада Луцької «Просвіти» організувала звернення до 23 урядових установ Польщі, з метою захисту храму. Звернення було зустрінуте мовчанкою влади, але все ж, захопити собор католики не наважилися²⁶.

Публічний розголос цієї справи расномовно засвідчує наскільки важливим та болючим питанням релігія була для влинян. Саме під тиском української громадськості організованої осередками «Просвіти» 3 вересня 1924 року Священний Синод Автокефальної православної церкви у Польщі прийняв рішення, яким українська мова частково запроваджувалася в функціонування Церкви. Однак, ухвала впроваджувалася в життя досить повільно. В. Борщевич, дослідник Української Православної церкви на Волині, вважає, що саме «Просвіті» належить виключно важлива роль в українізації церкви. Сільські філії

²³ Філіпович М. Роль Луцькі «Просвіти» в українізації Православної церкви 1920 – 1930 рр. *Літопис Волині. Всеукраїнський науковий часопис. Заснований у 2001 р.* Число 26. 2022. С. 60.

²⁴ Власовський І. Луцька «Просвіта» (10 років просвітянської праці 1918 – 1928 рр.). Львів, 1928. С. 43.

²⁵ Філіпович М. Роль Луцькі «Просвіти» в українізації Православної церкви 1920 – 1930 рр. *Літопис Волині. Всеукраїнський науковий часопис. Заснований у 2001 р.* Число 26. 2022. С. 60.

²⁶ Тичина І. Товариство «Просвіта» у боротьбі за українізацію церкви. *Літопис Волині. Всеукраїнський науковий часопис.* Число 19. Луцьк, 2018. С. 89.

«Просвіт», серед членів яких були парафіяни місцевих храмів, виступали за українську мову богослужінь, за призначення українських священників²⁷.

Важливою подією церковно-релігійного життя Другої Речі Посполитої у досліджуваний період стало прийняття польським урядом рішення у листопаді 1924 року про офіційне проголошення 17 вересня 1925 року у Варшаві автокефалії Православної Церкви. Однак, процес дерусифікації церковної організації походив важко, іншими словами, процес українізації Православної церкви уже на середину 20-х років ХХ століття почав гальмуватися. За таких умов національно свідомі українська інтелігенція спробувала, хоча б частково, узяти на себе функції із прискорення процесу українізації Церкви. Зокрема, А. Річинський висунув ідею скликання у Луцьку українського церковного з'їзду, який би врегулював усі проблеми церковного життя²⁸. Луцька, володимирська та рівненська повтори «Просвіти» взялися за організацію цього з'їзду.

А міжтим, просвітяни у містах і селах Волинського воєводства послідовно обстоювали вимогу здійснення богослужінь українською мовою, послаблення впливу священників-москвофілів у парафіях. У 1926 році у Волинському воєводстві на українське богослужіння перейшли у с. Пожарки, Вишків, Хорлупи та м. Ківерці. у деяких селах на релігійному ґрунті розгорталися конфлікти. Нариклад, в уже згаданому селі Хорлупи та у селі Романові, що поблизу Луцька²⁹. Суть конфліктів доволі схожа: селянські збори прийняли ухвалу про богослужіння у їх церкві українською мовою, а священник продовжував відправляти стаослов'янською, або ж відмовлявся здійснювати службу. Хор «Просвіти» у с. Хорлупи співав службу Божу українською, а священник закликав селян покинути «Просвіту». У 1927 році лише у Луцькому повіті розмосковлення церкви відбулося в селах Лаврів, Городище, Зубильно, Михлин, Береза, Боголюби, Воротнів, Угринів³⁰ та ін.

Досліджуючи історію села Романів Луцького повіту, український історик Ю. Сорока описував парадоксальну ситуацію: «...іше до війни священником російською владою був призначений чех за національністю Володимир Зах, який, за твердженнями тогочасних прихожан, «не дуже

²⁷ Борщевич В. Українська Православна церква на Волині у 20-40-х рр. ХХ ст. Автореферат дис... канд. іст. наук спец. 07.00.01 – історія України. Львів, 2000. 20 с.

²⁸ Альошина О. Участь Арсена Річинського у русі українізації Православної церкви. *Мандрівець*. 2010. № 3. С. 28.

²⁹ Сорока Ю. Романівський просвітянський осередок у 1920 – початку 1930-х років. *Науковий Вісник Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки. Серія: Історичні науки*. № 3 (328). Луцьк: Вежа, 2016. С. 56.

³⁰ Філіпович М. Луцька «Просвіта». 1918 – 1935 рр. Луцьк: «Вежа», 2007. С. 134 – 135.

сприяв до всього українського»³¹, а після входження Волині до складу Польської держави зайняв відверто антиукраїнську позицію. Авторитет романівської «Просвіти» та її вплив на церковний причет створив сприятливі умови для поступової українізації церковного богослужіння³². Так, на кошти філії були закуплені українські церковні ноти, богослужіння все більш виразно набувало рис національного, українського. Окрім того, псаломщиком у храмі став активіст «Просвіти» Яків Лобурський. Члени романівської «Просвіти», рівно ж, як і усі жителі села, висрупали з підтримкою ідеї скликання у воєводському центрі Українського церковного з'їзду та утворення Української Автокефальної православної церкви у Польщі. Зважаючи на тиск мирян митрополит Діонісій в серпні 1928 року змушений був визнати домагання українців справедливими і видав відозву, яку дозволяв вживати рідну мову при відправленні церковної літургії³³.

Поки загострювалися конфлікти між православними парафіями та польською владою, голова Луцької повітової «Просвіти» І. Власовський та, згаданий вище просвітянський діяч А. Річинський, працювали над реалізацією ідеї щодо скликання у Луцьку українського церковного з'їзду, який мав би врегулював усі проблеми церковного життя. Передумовою скликання у Луцьку з'їзду став проведений 26 вересня 1926 року з'їзд у Рівному, на якому, окрім іншого, обговорювалися і церковні питання. Саме тоді й було прийнято рішення про утворення церковних повітових комітетів, задля керівництва справою українізації Церкви у повітах. На згаданому з'їзді ухвалили відозву до митрополита Діонісія, у якій ставилася вимога щодо українізації церкви³⁴.

Кульмінаційним етапом українізації Православної Церкви на Волині стало скликання Українського церковного з'їзду, що відбувся у Луцьку 5-6 червня 1927 року. Головне його завдання полягало у тому, щоб виробити ідеологічну програму національно-церковного руху щодо «розмосковлення» Православної церкви³⁵.

³¹ Сорока Ю. Романівський просвітянський осередок у 1920 – початку 1930-х років. *Науковий Вісник Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки. Серія: Історичні науки.* № 3(328). Луцьк: Вежа, 2016. С. 56.

³² Там само. С. 56-57.

³³ ДАВО ф. 54, оп. 3, спр. 81, арк. 124.

³⁴ Альошина О. Національно-церковний рух на Волині. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія»: зб. наукових праць. Серія «Історичне релігієзнавство».* Вип. 1. 2009. С. 6-7.

³⁵ Стрільчук Л.В., Петрович В.В. Церковні з'їзди на Волині 20-30 рр. ХХ ст. *Волинський Благовісник: богословсько-історичний науковий журнал Волинської православної богословської академії Української Православної Церкви Київського Патріархату.* Луцьк: Видавництво Волинської православної богословської академії ЕΙΚΩΝ, 2016. № 4. С. 80.

Організаційний комітет з'їзду склали: А. Річинський, І. Власовський, І. Бондарук. А. Річинський, який був ініціатором скликання з'їзду у Луцьку вважав, що неможна стояти осторонь загрозливих процесів, які відбувалися у церкві. Він, зокрема, говорив: «Ми вважаємо можливим розпочати організацію православної людності не з окремих парафій, а відразу з цілої національної групи вірних. Першим кроком на цьому шляху має бути український церковний з'їзд, який повинен покласти основу організації православного населення українського»³⁶. Так, Луцьк став центром боротьби за укріплення Православної Церкви.

Спочатку було прийнято рішення організувати з'їзд лише світського громадянства, що викликало справедливий протест серед національно-свідомого духовенства. Тоді в грудні 1926 року за підписами просвітян Є. Петриківського (Луцьк), П. Доманицького (Ковель) і А. Річинського (Володимир) до уряду було внесено нове прохання – про проведення українського церковного з'їзду духовенства. У лютому наступного року надійшло повідомлення, що його буде «засадничо дозволено». Подальша підготовка з'їзду проходила у складних умовах, що зумовлювалося протидією православних ієрархів³⁷. Уже 26 липня Священний Синод прийняв постанову, якою усьому духовенству суворо наказувалося: «не сміти бути присутнім на цьому з'їзді... під загрозою канонічної відповідальності за непослух і вірним повідомити, щоб вони утримались від присутності і участі в з'їзді Луцькому»³⁸.

Як зазначає М. Філіпович, церковне керівництво розпочало широку кампанію проти організаторів. Для цього було навіть спеціально засновано журнал «Свет истини»³⁹. В першому ж номері поміщено статтю, в якій звинувачувалися діячі українського церковного руху, що «під фіговим листком націоналізації церкви намагаються захопити церкву в свої руки... користуватися її коштами, для виконання свого пекельного для церкви плану українізатори мобілізували всі «Просвіти», які є організаціями політичними»⁴⁰. Противники українізації Православної церкви не зупинилися ні перед прямими наклепами, ані перед обманом. З інші сторони, незалежна група церковних та світських діячів і просвітян згуртувалась навколо журналу «На варті», що виходив впродовж 1926–1927 років й після остаточного розриву з ієрархами (це

³⁶ Власовський І. Нарис історії Української Православної Церкви. В 4 т. Т.4. XX ст. ч. 2. К.: Либідь, 1998. С. 63.

³⁷ Філіпович М. Роль Луцької «Просвіти» в українізації Православної церкви 1920 – 1930 рр. *Літопис Волині. Всеукраїнський наковий часопис. Заснований у 2001 р.* Число 26. 2022. С. 62.

³⁸ *Українська нива.* Луцьк, 1936. 1 листопада.

³⁹ Філіпович М. Роль Луцької «Просвіти» в українізації Православної церкви 1920 – 1930 рр. *Літопис Волині. Всеукраїнський наковий часопис. Заснований у 2001 р.* Число 26. 2022. С. 62.

⁴⁰ *Свет истини.* 1927. № 1.

сталось після відмови Діонісія благословити з'їзд) 6 березня 1927 року утворила організаційний комітет, якому передала справу організації з'їзду. До нього увійшли представники з усіх повітів Волині, зокрема луцькі просвітяни – Л. Арцабка, І. Бондарук та І. Власовський⁴¹.

Свої впливи на місцях комітет проводив через «Просвіту». У зв'язку з тим, що деякі особи почали самовільно готувати з'їзд, 25 березня був прийнятий комунікант, який ствердив виключне право організаційного комітету на його підготовку та закликав погасити особисті амбіції і тим самим не розпорошувати національних сил. Головне завдання цього комітету – провести за допомогою товариства «Просвіта» своєрідний «плебісцит» за українську мову богослужіння. На розіслані ним декларації відгукнулося 572 громади. У кожній декларації містилося 50–80 підписів. Таким чином, громадськість майже 600 сіл Волині підтримала українізацію церкви⁴².

Підготовці з'їзду у Луцьку всіляко перешкождали не лише зросійщені кола духовенства, але й офіційна державна влада Польської держави. Наприклад, було заборонено брати участь у підготовці з'їзду членам «Просвіти». Однак, після тривалих і складних приготувань 5–6 червня 1927 року з'їзд відбувся⁴³.

На з'їзд прибули представники усіх повітів Волинського воєводства, загалом понад 800 делегатів із Волині, Полісся, Холмщини і Підляшшя⁴⁴. Наприклад із Луцького повіту прибули 110 делегатів, із Рівненського – 69 осіб, із Дубенського – 97 делегатів, зі Здолбунівського – 21, з Кременецького – 25, із Костопільського – 27, із Ковельського – 61 делегат, із Володимирського – 38, з Горохівського – 11, а з Любомльського повіту прибуло три особи. Присутніми були делегати і з Поліського воєводства у складі 18 осіб, представлений на з'їзді був, також, Холмський повіт Люблінського воєводства, його представництво було у складі чотирьох делегатів. Учать у роботі з'їзду взяли і

⁴¹ Стрільчук Л. Волинська «Просвіта» у міжвоєнний період: становлення, діяльність, заборона. *Товариство «Просвіта»: в обороні української ідентичності, духовності та культури (до 130-літнього ювілею) / Інститут релігієзнавства – філія Львівського музею історії елігії, Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України*: наук. ред. Орлевич І. Львів: Логос, 2019. С. 219 – 223.

⁴² Філіпович М. Роль Луцькі «Просвіти» в українізації Православної церкви 1920 – 1930 рр. *Літопис Волині. Всеукраїнський науковий часопис. Заснований у 2001 р.* Число 26. 2022. С. 62.

⁴³ Стрільчук Л. Волинська «Просвіта» у міжвоєнний період: становлення, діяльність, заборона. *Товариство «Просвіта»: в обороні української ідентичності, духовності та культури (до 130-літнього ювілею) / Інститут релігієзнавства – філія Львівського музею історії елігії, Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України*: наук. ред. Орлевич І. Львів: Логос, 2019. С. 218 – 221.

⁴⁴ ДАВО ф. 46, оп. 9, спр. 690, арк. 228.

представники українських громадських організацій, зокрема 22 просвітянських діячів, а також представники преси у складі 36 осіб⁴⁵.

До розгляду з'їзду було винесено вісім питань, що стосувалися країнізації та демократизації внутрішнього устрою та життя Православної Церкви у Другій Речі Посполитій. Найбільш жвава дискусія розгорнулася навколо доповіді А. Річинського «Сучасний стан церковно-релігійного життя української людності у Польщі»⁴⁶. А. Річинський дав негативну оцінку політиці церковної влади стосовно задоволення національних та церковно-релігійних потреб українців.

Головним питанням з'їзду було, також, питання, яке стосувалося загального стану релігійно-церковного життя українського населення у Другій Речі Посполитій, поширення шкільної та позашкільної релігійної освіти. Йшлося, також, про збільшення кількості священників з метою задоволення релігійних потреб православних українців.

В резолюції Луцького з'їзду було зроблено акцент на необхідності глибшого і послідовнішого запровадження в діяльність Православної церкви засад соборності. Вимагалось видати розпорядження щодо країнізації Церкви, які б чітко регламентували цей процес. З'їзд вимагав і негайної країнізації внутрішнього діловодства Православної церкви, яке досі здійснювалося переважно російською мовою⁴⁷. Важливим рішенням Українського православного з'їзду у Луцьку було, також, встановлення нагляду за викладанням релігії в школах, де навчалися українці, українською мовою. Було вирішено, також, про оголошення конкурсу на складання підручників з релігії українською мовою⁴⁸.

Однією із найважливіших постанов з'їзду стало рішення замінити представників церкви, що скомпрометували себе. Їх місце мали зайняти поукраїнсько налаштовані особи. На Українському православному з'їзді пролунав заклик до зосередження на збільшенні ролі мирян та нижчого

⁴⁵ Стрільчук Л.В., Петрович В.В. Церковні з'їзди на Волині 20-30 рр. ХХ ст. Волинський *Благовісник: богословсько-історичний науковий журнал Волинської православної богословської академії Української Православної Церкви Київського Патріархату* Луцьк: Видавництво Волинської православної богословської академії ЕІКΩΝ, 2016. – № 4. С. 80-81.

⁴⁶ Річинський А. Сучасний стан церковно-релігійного життя української людності в Польщі: доклад виголошений на українському православно-церковному з'їзді в Луцьку 5 – 6 червня 1927 року. Луцьк, 1927. С. 3 – 4.

⁴⁷ Альошина О. Участь Арсена Річинського у русі країнізації Православної церкви. *Мандрівець*. 2010. № 3. С. 30.

⁴⁸ Стрільчук Л.В., Петрович В.В. Церковні з'їзди на Волині 20-30 рр. ХХ ст.. Волинський *Благовісник: богословсько-історичний науковий журнал Волинської православної богословської академії Української Православної Церкви Київського Патріархату*. Луцьк: Видавництво Волинської православної богословської академії ЕІКΩΝ, 2016. № 4. С. 82.

духовенства у церковному житті й управлінні. Усі постанови з'їзду та висловленні на ньому побажання було вирішено представити церковній та світській владі.

Церковний з'їзд, що проходив у Луцьку, на завершення своєї роботи завершив обрав Український церковний комітет, котрий мав упроваджувати в життя Церкви ухвали з'їзду. Фактично, з'їзд став одним із вирішальних чинників пробудження національно-церковного руху у Волинському воєводстві. Головними досягненнями з'їзду було поширення серед українського населення усвідомлення необхідності боротьби за національну Церкву та українську мову богослужінь. Услід за Луцьким з'їздом відбулися з'їзди українських парафій в окремих повітах Волинського воєводства⁴⁹. Найчастіше організатором таких з'їздів були представники місцевих «Просвіт».

Безсумнівно, український церковний з'їзд 1927 року у Луцьку став важливим кроком на шляху дерусифікації Православної церкви у Другій Речі Посполитій. Проте, навіть у середовищі українців і православних єпископів часто зустрічався осуд рішень Луцького з'їзду. Так, наприклад, в Почаєві відбувся з'їзд усього вищого духовенства і церковних старост, на був присутній митрополит Діонісій, котрий виголосив досить радикальну та різку промову, виступаючи за збереження існуючого устрою та російського характеру церкви.

Відносини поміж єпископатом та діячами українського церковного руху та «Просвітою», котра активно пропагувала українізацію Православної церкви, досягли свого критичного апогею, що, зокрема, проявився через інцидент поміж митрополитом – з однієї сторони та парафіянами у Луцькому Свято-Троїцькому соборі – з іншої. Так, 20 червня 1927 року, недовлячись на заборону, хор, став співати літургію українською мовою. Це обурило митрополита Діонісія, який у той день особисто здійснював богослужіння⁵⁰. Митрополит обурений останнім фактом перервав богослужіння і спробував випровадити хор із Свято-Троїцького собору, що викликало, уже, обурення парафіян. Останні стали вигукувати на адресу митрополита образливі слова⁵¹.

Таким чином, напрашується висновок про те, що національна релігійна свідомість волинян стрімко еволюціонувала незважаючи на протидію зросійщеної православної ієрархії та польської влади. Завдяки активній розяснювальній роботі, що її проводили волинські «Просвіти»

⁴⁹ Макачук С. Питання українізації православної церкви в громадсько-політичному житті Волині у 20-х роках ХХ століття. *Народознавчі зошити. Серія історична*. 2014. № 1 (115). С. 7.

⁵⁰ Крамар Ю. В. Західна Волинь 1921–1939 рр.: національнокультурне та релігійне життя. Луцьк : Вежа-Друк, 2015. С. 271.

⁵¹ Борщевич В. Українське церковне відродження на Волині (20–40-ві рр. ХХ ст.). Луцьк : РВВ «Вежа» Волин. держ. ун-ту ім. Лесі Українки, 2000. С. 117.

число прихильників українізації Православної церкви у Волинському воєводстві неухильно зростало.

Церковні ієрархи зайняли відверто ворожу позицію до з'їзду і 15–17 червня, того ж року, провели своє альтернативне зібрання. Його рішення були пронизані неприхованою ненавистю, що ще більше загостило конфронтацію. У відповідь на реакцію москвофілів «Просвіта» спільно з Церковним комітетом організували церковні зібрання в підтримку Луцького з'їзду. Надалі, саме ці дві інституції стали головними організаційними осередками консолідації громадських сил на проведення українізації церкви⁵².

Щодо важливості для «Просвіти» Луцького церковного з'їзду засвідчує той факт, що повітові «Просвіти» Волинського воєводства зобов'язали свої філії зміцнювати і розбудовувати українське православ'я. Місцеві просвітянські організації звітували повітовим «Просвітам» про діяльність у національно-церковній ділянці. Проте, слід визнати, що Товариству, далеко не завжди, вдавалося вплинути на ситуацію і священників, які стояли на москвофільських позиціях. У відповідь на позицію «Просвіти», московське духовенство з усіх сил боролось проти заснування просвітянських філій у селах.

Завдяки активних дій волинських «Просвіт», релігійних товариств, віруючих і частини духовенства, на Волині у 20-х роках ХХ століття, зросла кількість Православних храмів, у яких богослужіння проводилося українською мовою. Завдяки їхнім зусиллям, у цей період, на Волині було українізовано 108 парафій із 680. У 126 храмах українська мова, як літургійна використовувалася частково⁵³. Великої шкоди українізації Православної церкви було завдано у 1928 – 1935 роках, із приходом на ці терени воєводою Г. Юзевського. Саме у цей період закривалися осередки «Просвіти», що відбулося на призупиненні українізації церкви⁵⁴.

А між тим, у досліджуваний період в Луцьку як у воєводському центрі, існувало три православні парафії, які зосереджувались у Свято-Троїцькому соборі (про що уже йшлося вище), у Покровській та Хрестовоздвиженській церквах. В 1921 році чисельність православного населення Луцька складала 13 відсотків усіх містян, що дорівнювало

⁵² Тичина І. Товариство «Просвіта» у боротьбі за українізацію церкви. *Літопис Волині. Вєукраїнський науковий часопис*. Число 19. Луцьк, 2018. С. 89.

⁵³ Кучерепа М., Давидюк Р. Волинське українське об'єднання (1931 – 1939 рр.). Луцьк: Надстир'я, 2001. С. 130.

⁵⁴ Strilchuk L. The Ukrainian-Polish Confrontation in Volhynia in the Second World War: Historical Memory Transformations. *Copyright 2018 «Codrul Cosminului»*, Vol. 24. 2018, No. 1. P. 148 – 149.

2 692 особам, а у 1931 році частка православних лучан складала 17 відсотків, що складало 6 184 особи⁵⁵.

На оборону православної віри на Волині стало і Товариство імені митрополита Петра Могили, засноване 19 листопада 1931 року. До складу управління Товариства входили: голова управи С. Тимошенко та обрані: П. Пащевський – заступник, І. Власовський – секретар, М. Тележинський – скарбник⁵⁶. Загалом, близько половини членів релігійного Товариства склали волинські просвітяни.

3 прикінця 1932 року Товариство імені митрополита Петра Могили видавало газету під назвою «За соборність». Загалом світ побачило дев'ять номерів цієї газети, однак, уже в 1935 році дане видання було заборонено польською дежавною адміністрацією, тому від 1935-го до 1939 року газета виходила під назвою «Церква і нарід»⁵⁷.

Вагомим внеском Товариства імені митрополита Петра Могили у поглиблення українізації Православної Церкви стало утворення при ньому богословської секції. У період з 1935 року і до 1939 року, завдяки кропіткій роботі членів згаданої секції було видано чимало релігійної літератури українською мовою: це і молитовники, і богословські книги, і нотні партитури для церковних богослужінь і. ін⁵⁸. Видана Товариством література користувалася широким попитом, її замовляли церковні громади, парафіяльні священники, тощо. В 1937 році богословська секція розпочала видавати часопис «Шлях», редактором цього видання став Є. Богуславський⁵⁹.

У 20–30-х років ХХ століття, у Луцьку активно діяла і така релігійна організація як Луцьке Хрестовоздвиженське братство. Однак, польська влада у період 20-х років неодноразово відмовляла братству у завершенні його статуту. В 1929 році Хрестовоздвиженське братство налічувало близько сотні осіб, мешканців Луцька та Луцького повіту. Серед керівників Луцького Хрестовоздвиженського братства були: Є. Ясінський, Б. Білецький, К. Сорокін, Ф. Романов, І. Бондарук, П. Філіпчук, В. Сидорук, Є. Туравський, П. Пащевський, О. Лупікін. Майном братства було: Хрестовоздвиженська церква, дві невеликі

⁵⁵ Тичина І. Християнська мораль і боротьба за українізацію церкви у діяльності волинських «Просвіт» 20-30-х років ХХ століття. *Старий Луцьк. Науково-інформаційний збірник*. Випуск XVI. Луцьк: «Терези», 2020. С. 118.

⁵⁶ Малеончук Г.О. Суспільно-політичний, соціально-економічний та культурний розвиток Луцька у міжвоєнний період (1919–1939 рр.). Дисерт.на здобуття ступ.канд.іст.наук за спец.07.00.01 – історія України. Луцьк, 2015. С. 170.

⁵⁷ Кучерепа М. Волинське українське об'єднання (1931–1939 рр.). Луцьк : Надтир'я, 2001. С. 121.

⁵⁸ Ткачук В. Українізація православного церковного устрою на Волині в 1930-х рр. *Історичний архів*. 2010. Вип. 4. С. 70 – 74.

⁵⁹ Кучерепа М. Волинське українське об'єднання (1931–1939 рр.). Луцьк : Надтир'я, 2001. С. 121.

каплиці – Іверську та Параскеви, а також, дві будівлі, у яких було розміщено школа імені королеви Ядвіги. Окрім того, братство володіло близько 6 га землі у Луцьку. Річний дохід братства становив близько 16 тис. злотих⁶⁰.

Дослідник Православної Церкви В. Борщевич стверджує, що завдяки зусиллям членів Луцького Хрестовоздвиженського братства у липні 1935 року, влада Другої Речі Посполитої, нарешті, легалізувала його статут. Останній являв собою своєрідний компроміс поміж українським православним духовенством та польською владою. Згідно зі статутом метою діяльності Луцького Хрестовоздвиженського братства було: опіка над Хрестовоздвиженською церквою та її утримання; активізація релігійного життя членів братства та православних вірян загалом; участь в богослужіннях; благодійна діяльність; поширення у суспільстві основних ідей християнської моралі та злагоди; посилення засад незалежності і соборності Православної церкви у Польщі⁶¹.

Із середини 30-х років ХХ століття процес українізації Православної церкви у Волинському воеводстві сповільнюється, а згодом наражається на усе зростаючий опір польської влади та російського православного духовенства. Особливо помітно це прослідковується з середини 30-х років ХХ століття, після заборони та ліквідації волинських «Просвіт», які були активними учасниками цього процесу. У національній політиці Другої Речі Посполитої панівною стає тенденція національної асиміляції⁶².

Як відомо, в 1935 році у Варшаві створюється Комітет у справах національностей, де на першому засіданні його члени заявили, що «православна церква повинна стати інструментом поширення польської культури на східних кресах, тому необхідно докладати усіх зусиль до спольщення православ'я та припинення його українізації»⁶³. Відомо, що просвітянські лідери, зокрема А. Річинський та І. Власовський, виступили із гострою критикою таких заяв⁶⁴.

⁶⁰ Борщевич В. Штрихи до історії Луцького Чеснохресного братства 20–30-х рр. ХХ ст. *Луцьке Хрестовоздвиженське братство: історія та відродження*. Луцьк : ВМА «Терен», 2013. С. 103–104.

⁶¹ Борщевич В. Штрихи до історії Луцького Чеснохресного братства 20–30-х рр. ХХ ст. *Луцьке Хрестовоздвиженське братство: історія та відродження* Луцьк : ВМА «Терен», 2013. С. 105.

⁶² Стоколос Н. Г. Політика урядів міжвоєнної Польщі (1918 – 1939 рр.) щодо православної церкви й українців. *ВІЖ*. 2005. № 5. С. 66.

⁶³ Крамар Ю. В. Західна Волинь 1921–1939 рр.: національнокультурне та релігійне життя. Луцьк : ВежаДрук, 2015. С. 262 – 264.

⁶⁴ Тичина І. Християнська мораль і боротьба за українізацію церкви у діяльності волинських «Просвіт» 20-30-х років ХХ століття. *Старий Луцьк. Науково-інформаційний збірник*. Випуск XVI. Луцьк: «Терези», 2020. С. 118.

Отже, рух за українізацію Православної церкви, який у 20-х – на початку 30-х років ХХ століття ширився у Волинському воєводстві мав певні позитивні наслідки: частина православних громад зуміла відстояти право на богослужіння рідною українською мовою. Широка розяснювальна робота, що проводилася волинськими «Просвітами» значною мірою сприяла цьому. Загалом же, Православна церква Волині переживає ненайкращі часи: часи утисків та дискримінації з боку польської влади. З приходом на Волинь воєводи О. Гауке-Новака можна констатувати закінчення ліберальної політики польських урядів у національному та релігійному питаннях і ще більше погіршення ставлення до Православної церкви з боку польської влади.

Міжвоєнні десятиліття принесли для Православної церкви у Волинському воєводстві з однієї сторони позитивні зрушення, які проявилися через її українізацію, однак, поряд із цим Православна церква зазнавала відчутного тиску із боку польської влади. Категорична позиція волинських «Просвіт» у справі українізації Православної церкви на Волині, поза сумнівом, стала однією із причин заборони та подальшої ліквідації Товариства, адже польська державна адміністрація вбачала у національній церкві протидію державній політиці колонізації та асиміляції. А між тим, внесок окремих просвітянських діячів, як то А. Річинського, І. Власовського та ін. у процес українізації церкви важко переоцінити, як і роль «Просвіт» загалом.

АНОТАЦІЯ

В силу політичних трансформацій, що стали наслідком Першої світової війни, частина українських земель опинилася у складі Другої Речі Посполитої. Для українців Волині та Галичини цей історичний період став непростим часом, адже не маючи власної державності, перед ними стояло складне завдання – збереження національної культури, мови, ідентичності. Особливо складною ситуація, у цьому сенсі, склалася на Волині, яка до початку Великої війни входила до складу Російської імперії, піддаючись русифікації, а національна свідомість населення та його рівень освіти були дуже низькими. Одним із засобів русифікації волинян виступала Православна церква, більшість ієрархів якої, перебуваючи під контролем Москви, не бажали враховувати національні запити українців.

Із утвердженням на Волині польської влади перед інтелігенцією краю іще гостріше постало національне питання. Утворення на Волині перших осередків «Просвіти» сприяло поширенню української національної ідеї, тому не дивно, що саме волинські «Просвіти» стають на чолі руху за українізацію Православної церкви, яка у міжвоєнні десятиліття продовжувала залишатися одним із наймасовіших і найпотужніших засобів впливу на свідомість волинян.

Уже із початку 20-х років ХХ століття у Волинському воєводстві шириться рух за українізацію Православної церкви, який наштовхнувся на гостру протидію з боку церковної промосковської ієрархії та польської влади, оскільки остання вбачала в українізації церкви прямі загрози реалізації власної політики асиміляції. Попри усі складнощі та протидії рух за українізацію Православної церкви на Волині набув широкого публічного резонансу, кількість його прихильників зростала, що забезпечило прогресивний поступ на шляху перетворення Православної церкви у національну українську інституцію.

Література

1. Strilchuk L. The Ukrainian-Polish Confrontation in Volhynia in the Second World War: Historical Memory Transformations. Copyright 2018 «Codrul Cosminului», Vol. 24. 2018, No. 1. P. 148 – 149.
2. Альошина О. Національно-церковний рух на Волині. Наукові записки Національного університету «Острозька академія»: зб. наукових праць. Серія «Історичне релігієзнавство». Вип. 1. 2009. С. 6-7.
3. Альошина О. Участь Арсена Річинського у русі українізації Православної церкви. Мандрівець. 2010. № 3. С. 28.
4. Борщевич В. Українська Православна церква на Волині у 20-40-х рр.. ХХ ст. Автореферат дис....канд.іст.нак спец. 07.00.01 – історія України. Львів, 2000. 20 с.
5. Борщевич В. Українське церковне відродження на Волині (20–40-ві рр. ХХ ст.) Луцьк : РВВ «Вежа» Волин. держ. ун-ту ім. Лесі Українки, 2000. 254 с.
6. Борщевич В. Штрихи до історії Луцького Чеснохресного братства 20–30-х рр. ХХ ст. Луцьке Хрестовоздвиженське братство: історія та відродження Луцьк : ВМА «Терен», 2013. С. 105.
7. Віросповідання та національний склад населення північних-східних земель Польщі (на підставі переписів з дн. 30. IX. 1921 і 9. XII 1931 рр.). Церква і нарід. 1935. № 16. С. 471 – 479.
8. Власовський І. Луцька «Просвіта» (10 років просвітянської праці 1918 – 1928 рр.). Львів, 1928. С. 43.
9. Власовський І. Нарис історії Української Православної Церкви. В 4 т. Т.4. ХХ ст. ч. 2. К.: Либідь, 1998. С. 63.
10. ДАВО ф. 54, оп. 3, спр. 81, арк. 124.
11. ДАВО ф. 46, оп. 9, спр. 690, арк. 228.
12. Крамар Ю. В. Західна Волинь 1921–1939 рр.: національнокультурне та релігійне життя. Луцьк : Вежа-Друк, 2015. С. 271.
13. Кучерепа М. Волинське українське об'єднання (1931–1939 рр). Луцьк : Надстир'я, 2001. С. 121.

14. Кучерепа М., Давидюк Р. Волинське українське об'єднання (1931 – 1939 рр.). Луцьк: Надстир'я, 2001. С. 130.

15. Макарчук С. Питання українізації православної церкви в громадсько-політичному житті Волині у 20-х роках ХХ століття. Народознавчі зошити. Серія історична. 2014. № 1 (115). С. 7.

16. Малєончук Г.О. Суспільно-політичний, соціально-економічний та культурний розвиток Луцька у міжвоєнний період (1919–1939 рр.). Дисерт. на здобуття ступ. канд. іст. наук за спец. 07.00.01 – історія України. Луцьк, 2015. С. 170.

17. Петрович В., Петрович І., Притулюк В. Громадсько-політична діяльність А. Річинського на Волині у 20-30-х роках ХХ століття. Науковий вісник Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки. Серія історичні науки. № 3 (328), 2016. С. 179.

18. Річинський А. Сучасний стан церковно-релігійного життя української людності в Польщі: доклад виголошений на українському православно-церковному з'їзді в Луцьку 5 – 6 червня 1927 року. Луцьк, 1927. С. 3 – 4.

19. Савчук Б.П. Волинська «Просвіта» / Б.П. Савчук: монографія. – Рівне: «Ліста», 1996. – С. 83.

20. Самчук У. На білому коні. Дзвін, 1993. № 2 – 3. С. 44.

21. Свет истины. 1927. № 1.

22. Сорока Ю. Романівський просвітянський осередок у 1920 – початку 1930-х років. Науковий Вісник Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки. Серія: Історичні науки. № 3 (328). Луцьк: Вежа, 2016. С. 56.

23. Стоколос Н. Г. Політика урядів міжвоєнної Польщі (1918 – 1939 рр.) щодо православної церкви й українців. УІЖ. 2005. № 5. С. 66.

24. Стрільчук Л. Волинська «Просвіта» у міжвоєнний період: становлення, діяльність, заборона. Товариство «Просвіта»: в обороні української ідентичності, духовності та культури (до 130-літнього ювілею) / Інститут релігієзнавства – філія Львівського музею історії елігії, Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України: наук. ред. Орлевич І. Львів: Логос, 2019.

25. Стрільчук Л., Ярош Я. The societies «Prosvita» of Volhynia voivodeship in confrontation with the Polish authorities (1921 – 1934). East European Historical Bulletin, 2021, Issue 20, p. 128.

26. Стрільчук Л.В., Петрович В.В. Церковні з'їзди на Волині 20-30 рр. ХХ ст. Волинський Благовісник: богословсько-історичний науковий журнал Волинської православної богословської академії Української Православної Церкви Київського Патріархату. Луцьк: Видавництво Волинської православної богословської академії ЕΙΚΩΝ, 2016. № 4.

27. Тичина І. Товариство «Просвіта» у боротьбі за українізацію церкви. Літопис Волині. Всеукраїнський науковий часопис. Число 19. Луцьк, 2018. С. 89.

28. Тичина І. Християнська мораль і боротьба за українізацію церкви у діяльності волинських «Просвіт» 20-30-х років ХХ століття. Старий Луцьк. Науково-інформаційний збірник. Випуск ХVІ. Луцьк: «Терези», 2020. С. 118.

29. Ткачук В. Українізація православного церковного устрою на Волині в 1930-х рр. Історичний архів. 2010. Вип. 4. С. 70 – 74.

30. Українська нива. Луцьк, 1936. 1 листопада.

31. Філіпович М. Луцька «Просвіта». 1918 – 1935 рр. Луцьк: «Вежа», 2007.

32. Філіпович М. Роль Луцької «Просвіти» в українізації Православної церкви 1920 – 1930 рр. Літопис Волині. Всеукраїнський науковий часопис. Заснований у 2001 р. Число 26. 2022. С. 60.

Information about the author:

Strilchuk Liudmyla Vasylivna,

Doctor of Historical Sciences, Professor,
Head of the Department of World History
Lesya Ukrainka Volyn National University
13, Voli square, Lutsk, 43025, Ukraine